

Dhima ya Miiko katika Uibuaji wa Maudhui katika Fasihi ya Kiswahili: Mifano kutoka Riwaya ya *Bw. Myombekere na Bi. Bugonoka Ntulanalwo na Bulihwali*

Atupele Kamage¹ na Edith B. Lyimo²

Ikisiri

Makala hii inajadili dhima ya miiko katika uibuaji wa maudhui katika fasihi ya Kiswahili. Shabaha kuu ni kubainisha jinsi miiko ilivyo na dhima katika uibuaji wa maudhui mbalimbali katika jamii. Makala hii imetokana na madai ya baadhi ya tafiti zilizotangulia kueleza kwamba miiko ni imani za kishirikina (Frazer, 1940; Smith, 1961; Fielding, 1966) na inatumika katika jamii ambazo ziko nyuma katika masuala ya kisayansi (Madumulla, 1988). Kutokana na mitazamo hiyo, tuliona ipo haja ya kuchunguza dhima ya miiko katika uibuaji wa maudhui kwa wanajamii kupitia riwaya ya Kiswahili. Ili kutimiza azma hii riwaya ya *Bw. Myombekere na Bi. Bugonoka Ntulanalwo na Bulihwali* ilichunguzwa. Uchambuzi wa data uliongozwa na Nadharia ya Ontolojia ya Kiafrika. Matokeo ya uchunguzi katika makala hii yamebaini kuwa miiko katika fasihi ya Kiswahili ina dhima ya kuelezea maudhui mbalimbali. Baadhi ya maudhui hayo ni maadili, mahusiano ya jamii, afya, imani za kijamii, thamani ya kazi na umuhimu wa kutunza mazingira. Miiko hiyo husawiriwa ndani ya jamii na kuakisi uhalisi wa maisha katika miktadha mbalimbali ya kijamii, kiutamaduni, kijiografia na ulimwengu kwa ujumla.

1.0 Utangulizi

Miiko ni marufuku na makatazo ambayo hutoa onyo kwa jamii juu ya jambo fulani la kiimani. Marufuku hii huwahusu wanajamii husika pamoja na watu wanaochangamana nao. Miiko imekuwako katika jamii na hivyo kuashiria kuwa ina dhima katika jamii hizo. Mwiko kwa mujibu wa Samweli, Selemani na Kabiero (2013) huwaogofya wanajamii kuepuka kutenda marufuku fulani ili kuepuka madhara. Fielding (1966) anaeleza kuwa miiko hufungamanishwa na masuala ya mizimu, uchawi na ushirikina kwa kuwa hujenga hofu miongoni mwa

¹ Mhadhiri Msaidizi, Taasisi ya Elimu ya Watu Wazima, Tanzania. Barua pepe: kamageamkei@yahoo.com

² Mhadhiri Mwandamizi, Taasisi ya Taaluma za Kiswahili, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam, Tanzania. Barua pepe: edithbalyimo@gmail.com

wanajamii. Kadhalika, Frazer (1940) na Smith (1961) wanaeleza kwamba, kimsingi miiko ni imani za kishirikina na kuwa zimepitwa na wakati. Kutokana na madai yao, wanaeleza kuwa miiko imekitwa kwenye misingi ya mambo yote ya kishirikina kwa sababu ya watu kuogopa vitu visivyojulikana, visivyoonekana, visivyo bayana na matukio yasiyoweza kuelezeka katika hali ya kawaida au kwa hali halisi. Aidha, wanadai kuwa miiko ni aina ya imani ya udhanifu ambayo haiwezi ikathibitishwa kisayansi au kufanyiwa uchunguzi wa kisayansi.

Madumulla (1988) anaeleza kuwa miiko inatumika katika jamii ambazo kiwango chake cha sayansi kingali chini; hivyo, mambo mengi ya maisha ya dunia iwazungukayo huelezwa kwa njia hii. Anadai kuwa jamii zote duniani zimepitia miiko katika hatua fulani ya maendeleo yake. Licha ya madai hayo, Madumulla anakiri kuwa imani hizi zingali zimebaki hata sasa katika jamii zilizoendelea, ijapokuwa zimepoteza kiasi kikubwa cha uzito wake na taathira ya kisaikolojia kwa jamii. Chanzo kikubwa kinachoelezwa na wataalamu kama Madumulla cha kufifisha taathira za miiko ni kutokana na nguvu za maendeleo ya sayansi na teknolojia pamoja na ushawishi wa imani za dini za kisasa, hasa Ukristo na Uislamu.

Licha ya ushawishi unaotokana na nguvu za maendeleo ya sayansi na teknolojia pamoja na imani za kidini kama anavyodai Madumulla (1988), Brempong (2006) ana mtazamo tofauti. Anasisitiza kuwa miiko bado ina umuhimu mkubwa katika jamii za Kiafrika mpaka sasa katika kipindi hiki cha usasa. Kwa maelezo hayo ya Brempong, inaonekana kuwa miiko bado ina dhima kubwa katika maisha ya binadamu na ni njia mojawapo ya kuelezea masuala mbalimbali ya kimaisha katika jamii. Kwa hiyo, shabaha kuu ya makala hii ni kubainisha maudhui yaliyomo ndani yake.

Mawanda ya miiko ni makubwa. Miiko huchukuliwa kama sheria na kanuni zilizowekwa na jamii kwa ajili ya maslahi ya mtu mmojammoja na jamii nzima (Wilson, 1971; McDonald, 1977; Sengo, 1992). Essel (2018) anaeleza kwamba baadhi ya miiko ipo katika ulimwengu mzima, lakini kila jamii ina miiko yake kulingana na utamaduni wake. Miiko ina dhima anuwai. MATHALANI, Sogoti (2021) anaeleza kuwa miiko ina dhima ya kuwaunganisha wanajamii wote kuwa kitu kimoja kwa sababu uzingativu wake ni wa jamii nzima. Kisanji (2013) anaeleza kuwa miiko ni sehemu ya elimu jadiya inayotumika katika kuhifadhi maliasili na mfumo wa ikolojia na imepewa umuhimu wa hali ya juu licha ya maendeleo na utandawazi.

Miiko hupatikana katika mfumo wa maisha ya kijamii. Aghalabu, mifumo hiyo ni ya kiutamaduni, kifalsafa, kiuchumi, kiutawala, na kijamii. Kutokana na dhima kubwa ya miiko, jamii inatakiwa kuhakikisha kuwa miiko inaendelezwa na kuheshimiwa. Mbiti (1969) anadai kuwa uvunjaji wa miiko huhusisha adhabu ya kutengwa, taabu na hata kifo kwa mkosaji au kama jamii haitamuadhibu mkosaji, basi kuna nguvu za asili zisizoonekana ambazo zitatekelezaadhabu hiyo. Nguvu zinazoelezwa hapa ni za ndani za kiontolojia ambazo hazionekani wala kushikika

ambazo zinaaminika kuwapo na zina mahusiano na binadamu. Nguvu hizo zipo katika darajia mbalimbali za kimahusiano ambapo nguvu kuu ni Mungu, akifuatiwa na wahenga au miungu, binadamu, wanyama na mimea pamoja na vitu vingine. Kuhusu mahusiano hayo, Fisher (1997) anaeleza kwamba kukiuka mwiko ni kuwatendea vibaya wahenga na Mungu. Kwa mantiki hii, utii wa miiko ni suala la lazima na si uchaguzi, na kwamba uvunjaji husababisha adhabu. Adhabu hiyo inaweza kutoka kwa Mungu, wahenga au mizimu na hivyo kusababisha madhara kwa jamii. Mahusiano yaliyopo baina ya miiko na nguvu mbalimbali za kiulimwengu yanaonesha namna binadamu anavyofungamana na mazingira yake, akiamini kwamba kila kitu katika mazingira yake kina nguvu ya pekee inayoweza kuwa harabu au msaada kwake.

Osei (2006) anasisitiza zaidi kuwa miiko haipaswi kupuuzwa kwani licha ya mitazamo ya kimetafizikia na kiontolojia, masuala yanayoelezwa kupitia kwayo yanagusia masuala ya kisayansi ambayo iwapo yatakiukwa huweza kuleta athari mbalimbali. Osei (2006) anatoa mfano katika jamii za Waakan na Waewe wa Ghana, kuwa kuna mwiko unaokataza ndugu kuoana. Hivyo, iwapo mwiko huo utavunjwa licha ya kusababisha migogoro katika familia, kuzaa watoto wasio wa kawaida huweza kusababisha kifo. Kisayansi mwiko huo unalenga kuzuia jamii kuendelea kurithishana vinasaba ambavyo huweza kusababisha magonjwa ya kurithi kupitia masuala ya kujamiiana iwapo yapo katika familia.

2.0 Makundi ya Miiko

Frazer (1940) na Fielding (1966) wanaeleza kuwa, kimsingi miiko inaweza kugawanywa katika makundi kadhaa kulingana na dhima yake katika jamii husika. Mosi, kuna miiko inayohusu watu. Miiko hii inahusiana na watu fulani kuaminika kuwa na nguvu fulani. Watu hao ni kama vile: machifu, wafalme, wafu na wanawake wanapokuwa katika hedhi. Kwa hiyo, miiko fulani huwekwa na jamii ili kuiepusha na nguvu zitokanazo na kundi hili. Kwa mfano, wanaeleza kuwa katika jamii za Wadieri wa Australia, mwanamke anapokuwa katika hedhi hupakwa rangi nyekundu mdomoni, ili kutoa hadhari kwa wanajamii wasiweze kumkaribia. Damu ya hedhi huchukuliwa kuwa hatari na huogopwa kuwa inaweza kuleta madhara ya kiafya kwa wengine.

Pili, kuna miiko inayohusu kutaja baadhi ya maneno. Miiko hii inahusiana na kuweka makatazo juu ya kutaja baadhi ya maneno. Hii ni kutokana na imani kwamba, baadhi ya maneno yanapotamkwa kwa mtu huweza kuleta madhara kutokana na nguvu ipatikanayo katika maneno. Nguvu ya maneno hayo huweza kusababisha taabu na hata kifo kwa aliyesemewa neno hilo. Ndio maana, ili kuepusha madhara hayo baadhi ya maneno huwekewa miiko. Pia, kuna baadhi ya miiko katika majina. Kwa mfano, Fielding (1966) anaeleza kuwa katika jamii ya Wahindi mwanamke hawezi kumwita mume jina lake bali hutumia maneno kama, bwana au baba mwenye nyumba. Kadhalika, baadhi ya jamii hutoa majina mawili moja la kuita hadharani na lingine sirini lisilofahamika na watu wa nje. Hutajwa tu

panapokuwa na shida na kwa hadhari kubwa ili mtu mwingine asiye akasikia (Fielding, 1966).

Tatu, ni miiko inayohusiana na vitu. Aina hii ya miiko inahusiana na marufuku ya vitu mbalimbali. Miiko hii huelekezwa katika vitu mbalimbali ambavyo huaminika kuwa ni vichafu au viovu. Kwa hiyo, vitu hivyo vinapoguswa huweza kuleta madhara kwa mtu au jamii nzima. Vitu vinavyowekewa miiko ni kama vile kucha, nywele, vyakula, damu, vyuma, pete na baadhi ya viungo vya mwili. Hii ni kutokana na mtazamo kwamba mtu anaweza kupata madhara iwapo vitu hivyo vitatumiwa katika masuala ya ushirikina.

Nne, ni miiko inayohusu masuala ya ndoa, uzazi na malezi. Miiko hii inalenga kulinda maadili yanayohusiana na masuala tajwa. Kwa hiyo, kuna baadhi ya miiko ambayo haitakiwi kuvunjwa na wahusika kwa ajili ya usalama wao na jamii. Hata hivyo, miiko hii hubadilika kadiri jamii inavyobadilika kulingana na vizazi vilivyopo na mfumo wa maisha. Utengaji wa makundi haya ya miiko husaidia kuelewa miiko husika. Aidha, mgawanyo huu wa miiko unatusaidia kueleza miiko iliyobainika katika riwaya teule na hivyo kutuwezesha kujadili shabaha ya makala hii. Kwa kuwa miiko iko ndani ya jamii, waandishi wa kazi za fasihi husana kazi zao kwa kuonesha matendo mbalimbali ambayo hutendwa au hayapaswi kutendwa na wahusika kama sehemu ya utamaduni wao. Makala hii inalenga kuchunguza dhima ya miiko katika uibuaji wa maudhui katika fasihi ya Kiswahili.

3.0 Nadharia ya Ontolojia ya Kiafrika

Makala imeongozwa na Nadharia ya Ontolojia ya Kiafrika. Nadharia hii iliasisiwa kwa mara ya kwanza na Tempels (1959). Kwa mujibu wa Tempels, nadharia hii inazungumzia mawazo ya Waafrika kuhusu kuwapo kwa vitu katika dunia na kuangalia uasili wa vitu hivyo. Akifafanua kuhusu mawazo ya Waafrika, Tempels anasema kuwa yamejikita katika harakati na tajiriba ya Waafrika ya tangu kale katika uzalishaji mali, ugawanyaji wa rasilimali, na ujenzi wa mifumo ya kijamii na kiutawala ya kumwezesha Mwafrika kuendelea *kuwapo* na *kuwa*.

Baada ya utafiti wa Tempels (1959), wataalamu kadhaa walijitokeza na kuendeleza mjadala kuhusu Ontolojia ya Kiafrika. Mathalani, akifafanua kuhusu Nadharia ya Ontolojia ya Kiafrika, Mulokozi (2017) anaeleza kuwa nadharia hii inahusu maarifa, mtazamo na imani ya jamii kuhusu maisha ya kuwapo kwake, na kuhusu ulimwengu kwa ujumla. Aidha, wafuasi wa nadharia hii wanafafanua kwa kina madarajia, maozi na nyuga ambazo zinakamilisha maisha ya Mwafrika (Mbiti, 2011; Mulokozi, 2017; Mnenuka, 2020).

Kuhusiana na za dhana za kimaazi na kidhania katika kukamilisha mzunguko wa maisha ya binadamu na ulimwengu, Mbiti (2011a) anabainisha darajia hizo kama ifuatavyo: Mosi, darajia ya Mungu Mkuu ambaye ndiye muumba wa viumbe vyote na ana mamlaka kwa viumbe vyote vinavyoonekana na visivyoonekana. Pili, darajia ya mizimu/wahenga au roho za watu au wanadamu

waliokufa zamani na huaminika kuwa wako karibu na Mungu. Tatu, darajia ya binadamu ambaye ndiye kiini cha ontolojia; amepewa nguvu na ukubalifu wa kutawala viumbe wengine. Licha ya ukubalifu huo, kuna mipaka ambayo ina kikomo juu ya mambo yanayomzunguka. Nne, darajia ya wanyama na mimea ambayo inachukua nafasi ya pekee katika kumwezesha binadamu kukamilisha michakato ya kimaisha. Mathalani, wanyama na mimea hufanywa chakula cha binadamu na mizimu na darajia ya tano ni vitu visivyo hai ambavyo hushikamanisha nguvu za kidarajia katika ontolojia yao. Nguvu hizi zina mfungamo na mshikamano ambao hauwezi kutenganishwa na maisha ya Waafrika kwa kuwa ni sehemu ya maisha yao.

Mulokozi (2017) anabainisha baadhi ya vipengele vya Ontolojia ya Kiafrika ambavyo vinaweza kutumiwa na wanazuoni kama mweka katika kuhakiki kazi za fasihi na kuelewa vema Ontolojia ya Kiafrika. Vipengele hivyo ni kama vile: mosi, kuthamini sana uzazi kuwa ndio njia ya uzima wa milele na ugumba ni laana mbaya kuliko zote. Pili, kuthamini kazi kwa kutambua na kuenzi uzalishaji kama msingi wa uhai, maisha, kaya na jamii. Tatu, ulimwengu wenye nyuga tatu: ardhini/duniani-wanamoishi watu, mazimwi, na viumbe wengine, kuzimu-wanakoishi mizimu (wahenga) na juu/mbinguni-wanakoishi Mungu na miungu wengine. Nne, kuheshimu wahenga ambao hukumbukwa kwa kutambikiwa na kuombwa msaada pale inapobidi. Tano, umoja, mshikamano na ukamilishano wa maumbile na vilivyomo ikimaanisha kuwa binadamu hawezi kuishi peke yake bali hushirikiana na kuhusiana na viumbe wengine katika kukamilisha mzunguko wa maisha. Sita, dhana ya familia pana inayojumuisha waishio sasa, waliofariki na ambao hawajazaliwa; hivyo, marehemu au maiti bado ni mtu nasaba niitikadi ya kani ambayo huzingatia kani asilia na zisizo asilia, nguvu ya kauli, heshima, ushujaa, miiko na laana; kani za kike na kiume. Kani hizi zina nguvu ya kuweza kustawisha ama kudhoofisha maisha ya binadamu. Kadhalika, Mnenuka (2020) anaendeleza nadharia hii kwa kueleza kuwa, Ontolojia ya Kiafrika inatoa picha ya jumla kuhusu dhana za kimaazi kama vile kufafanua maana, nafasi na hadhi ya viumbe mbalimbali katika dunia na umuhimu wake katika uhusiano wa binadamu, mizimu, mazingira na Mungu. Mnenuka anafafanua zaidi kwa kueleza kuwa, Waafrika wanaamini kuwa dhana hizo zina mahusiano ya karibu na binadamu na hivyo zinaweza kuleta baraka au balaa kutegemeana na mahusiano yake na binadamu. Kimsingi, vipengele hivi ndivyo vilivyotumika kuelezea dhima ya miiko katika uibuaji wa maudhui katika fasihi ya Kiswahili kwa kuchunguza riwaya teule ya *Bw. Myombekere na Bi. Bugonoka Ntulanalwo na Bulihwali*.

4.0 Mbinu za Kukusanya na Kuchambua Data

Data za makala zilikusanywa kwa kutumia mbinu za usomaji makini na uhakiki wa riwaya teule. Kutokana na usomaji huo, mtafiti alipata data zinazohusiana na shabaha ya makala. Riwaya hiyo ilipatikana katika Maktaba ya Taasisi za Taaluma za Kiswahili (TATAKI) ya Chuo Kikuu cha Dar es Salaam. Mbinu ya

usampulishaji lengwa ilitumika katika uteuzi wa riwaya teule. Mbinu hii ya usampulishaji ilitumika ili kuweza kukidhi malengo ya utafiti. Mtafiti aliisoma riwaya teule ya *Bw. Myombekere na Bi. Bugonoka Ntulanalwo na Bulihwali*, kisha kunukuu miiko iliyobainika ili kuifanyia uchambuzi na uhakiki. Riwaya hii iliandikwa na Anicet Kitereza mwaka 1945 kwa lugha ya Kikerewe na kutafsiriwa katika lugha ya Kiswahili na Kitereza mwenyewe mwaka 1980. Katika makala hii, data zimechambuliwa na kuwasilishwa kwa kutumia mkabala wa kimaalezo. Kwa hiyo, katika mchakato wa uchambuzi, tumetumia nukuu za miiko iliyobainika ili kupata data za makala. Data hizo zimechambuliwa kwa kuongozwa na Nadharia ya Ontolojia ya Kiafrika na zimetuwezesha kuelezea maudhui yanayoibuliwa kupitia miiko hiyo.

5.0 Uwasilishaji wa Data

Katika sehemu hii, tunawasilisha uchambuzi wa data zinazohusu dhima ya miiko katika kuibua maudhui katika fasihi ya Kiswahili kutoka riwaya teule ya *Bw. Myombekere na Bi. Bugonoka Ntulanalwo na Bulihwali*.

5.1 Muhtasari wa Riwaya Teule

Riwaya ya *Bw. Myombekere na Bi. Bugonoka Ntulanalwo na Bulihwali* imetungwa na Anicet Kitereza mwaka 1945 kwa lugha ya Kikerewe. Riwaya hii haikuchapishwa mpaka ilipotafsiriwa katika lugha ya Kiswahili na Kitereza mwenyewe mnamo mwaka 1980. Riwaya hii inahusu masimulizi ya kabila la Wakerewe ambao waliishi Karne ya 18. Riwaya hii imegawanywa katika juzuu mbili. Juzuu ya kwanza inahusu Myombekere na mke wake Bugonoka katika harakati za msako wa uzazi. Juzuu hii inasimulia jinsi familia hii ilivyopitia changamoto mbalimbali katika kutafuta uzazi ambao hatimaye unapatikana kwa msaada wa uganga. Juzuu ya pili inahusu kuzaliwa kwa Ntulanalwo, mtoto wa kiume wa Myombekere na Bugonoka ambaye baada ya kuzaliwa anaifanya familia hii iwe na furaha. Hata hivyo, mtoto anapitia changamoto mbalimbali hasa kutokana na kuugua. Kutokana na hali hiyo ya kukumbwa na maradhi mbalimbali, anatafutiwa waganga ambao anakuwa chini ya uangalizi wao. Baada ya kuzaliwa Ntulanalwo, familia hii inaishi tena kitambo kirefu kidogo na hatimaye wanamzaa Bulihwali, mtoto wa kike. Sehemu nyingine za juzuu ya pili zinasimulia kuhusu maisha ya Ntulanalwo na Bulihwali katika makuzi yao, familia zao mpaka kufa na kuzikwa kwao.

5.2 Mjadala kuhusu Maudhui Yanayoibuliwa na Miiko

Maudhui kwa mujibu wa Wamitila (2008) ni jumla ya mambo yote yanayowasilishwa katika kazi ya fasihi. Hujumuisha dhamira, ujumbe, mtazamo, msimamo, falsafa na itikadi, miongoni mwa mengine. Makala hii imejadili maudhui yanayopatikana kupitia miiko hiyo. Aidha, baadhi ya miiko haijatajwa waziwazi bali imetajwa kupitia mila na desturi za jamii husika.

5.2.1 Maadili

Kwa mujibu wa Chuachua (2016), maadili ni seti ya mambo yanayotakiwa kufanywa na mwanajamii ili akubaliwe na mfumo wa maisha ya jamii husika. Maadili ni mojawapo ya maudhui yanayowasilishwa katika miiko iliyochambuliwa. Ili kujenga na kuimarisha maadili katika jamii, kuna miiko ambayo huwekwa kwa ajili ya masuala ya kimaadili. Kwa hiyo, miiko huwekwa kama kanuni na sheria zinazolinda na kutunza maadili ya kijamii. Miiko hii imekitwa ndani ya mila na desturi za kijamii ambazo kila mwanajamii ambaye ni sehemu na anahusiana na jamii husika hupaswa kuzingatia. Mfano wa mwiko wenye maudhui hayo unabainika mwandishi anapoeleza:

(1)...Myombekere alipotupa macho yake mlangoni mwa mji wake, akaona ya kuwa alikuwa mke wake, aliponyoosha mguu wake kwenda kumkaribisha mgeni, akaona kumbe kulikuwa na mama mkwe pia! Hima! akarudi nyuma na kugeuka upesi sana ili asionane naye uso kwa uso, na mama mkwe naye akasimama palepale langoni mwa mji (uk.3).

(2)...Katika mila za Abakerebe (Wakerewe) wote, wakwe hukimbiana daima: mama mkwe humkimbia mkwe wake, kadhalika mkwe naye humkimbia mama mkwe wake na hiyo ndiyo heshima katika *Bukerebe* (Ukerewe) nzima (uk. 4).

Kadhalika mwandishi anaendelea kueleza mwiko mwingine:

(3)...Nkwani akamwambia mkwe wake, jitenge, mkwe wangu, niingie ndani! Mkwe wake akajitenga kwa kugeuza uso wake upande mwingine wasionane uso kwa uso, kwa kufuata mila ya watu. Mama mkwe akapita akaenda nyumbani, na ndipo wakaamkiana na kuulizana habari (uk. 12).

Dhima kubwa ya mwiko huu inajielekeza katika kuhakikisha kuwa jamii inakuwa na maadili bora muda wote. Ili kuhakikisha hilo linatimizwa katika jamii, mwiko huo umekitwa ndani ya mila na desturi za jamii husika. Hivyo, katazo la wakwe kutokukaribiana linalenga kuondoa mazoea ambayo yanaweza kusababisha kuvunjiana heshima. Kwa upande mwingine, sura ya mwiko huo inatuibulia suala la kuheshimu wengine, staha na utii kuwa ni vitu vinavyojenga maadili ya jamii. Haya yote yanapokuwapo katika jamii, hurithishwa na kuwa sehemu ya maisha hata kwa vizazi vijavyo. Hivyo, maadili haya yanakuwa ni tunu inayolinda na kudumisha utu wa Mwafrika. Aidha, mwandishi anaonesha mwiko mwingine unaokataza watu kusalimiana wakati wa kula. Kitendo cha kula ni cha kipekee na muhimu katika jamii nyingi za Kiafrika. Kitendo hiki hutambulisha mambo mengi kama tabia ya mtu binafsi anapokula, afya na utamaduni. Kwa mfano, mwandishi anaelezea hilo kuwa:

(4)...Myombekere akamkaribisha mgeni, “Karibu hapa mgeni, sisi tumo vitani.” Mgeni yule hakukataa, alisogea karibu nao, akakaa; silaha zake wakampa yule aliyeleta kiti, akazipeleka nyumbani. Lakini kuamkiana, hapana, kwa sababu aliwakuta wanakula, na ndiyo hiyo ilikuwa kanuni ya mila nchini Bukerebe. Katika siku zile desturi za Kikerebe zilikuwa hivyo, walikuwa wanangoja watu waishe kula ndipo wasalimiane (uk.125).

Dhumuni la mwiko unaokataza kusalimiana wakati wa kula unalenga kuzingatia maadili wakati wa kula. Zaidi ya ufafanuzi huo, unalenga kuiepusha jamii na hatari ya kupaliwa wakati wa kula chakula na usafi kwa watu wote, kwani mtu anaweza kutemea chakula anapozungumza. Hii ni kwa sababu jamii nyingi za Kiafrika zilikuwa zinakula pamoja. Kwa hiyo, inasisitizwa wanajamii kuzingatia maadili katika tendo la kula. Maudhui haya yanaendana na fikra za Ponera (2020) anapoelezea mantiki ya mwiko huu katika jamii ya Wandendeule waishio Ruvuma kuwa ni kudumisha usafi na afya ya walaji. Kwa hiyo, kupitia mwiko huu wanajamii hujengewa maadili ambayo kwa mujibu wa Nadharia ya Ontolojia ya Kiafrika yana nguvu ya kuweza kustawisha ama kudhoofisha maisha ya binadamu.

5.2.2 Kulinda Uhai na Kuimarisha Mahusiano

Maudhui mengine yanayoibuliwa na mwiko uliobainika hapa ni kulinda uhai na mahusiano. Mantiki inayobebwa na mwiko huo inadhihirisha mahusiano yaliyopo baina ya binadamu na nguvu mbalimbali za kiulimwengu zinazomzunguka. Mahusiano hayo hudhihirika kati ya mtu na mtu, mtu na jamii, mtu na asili (Komu, 2019). Ili kulinda uhai na kuimarisha mahusiano, miiko huwekwa ili jamii iweze kuendeleza mahusiano hayo. Kwa mfano, mwandishi wa riwaya hii anaelezea suala la kulinda uhai kupitia mwiko unaomkataza mama mjamzito kuwalilia wafu. Mwandishi anaeleza:

(5) ...Lakini kisa kilichonileta kwako hapa, nimekuja kwa ajili ya kukuuliza: sasa mke wangu, kwa maana amekwisha kuwa mjamzito hivi, anaweza kuwalilia wafu na kukaa matangani”? Kibuguma akamjibu na kumwambia hivi, sasa kumbe sikuwaambia kama hawezi kwenda matangani na kulilia wafu mpaka kuzaa kwake; kama sikuwaambia vile, nilipitiwa tu, nilikosea (uk. 234).

Mwiko huu unahusu suala la umuhimu wa uzazi. Katika jamii za Kiafrika, mwanamke anapokuwa mjamzito hulindwa kwa tahadhari kubwa ili mimba isiharibike. Hii ni kwa sababu ni kupitia uzazi jamii huendelezwa. Dhima ya mwiko, huo ni kwa ajili ya kumlinda mama na mtoto aliye tumboni. Katika kipindi cha ujauzito, mwanamke hupitia mabadiliko mbalimbali ya kiafya. Kwa mawanda mapana, mwiko huu unakataza mjamzito kwenda matangani na kuwalilia wafu ili kumkinga na msongo wa mawazo na athari nyingine za kisaikolojia zinazoweza kuharibu mimba kwa sababu ya kuondokewa na mtu wa karibu. Kadhalika, kwa

mujibu wa Nadharia ya Ontolojia ya Kiafrika, Waafrika wanaamini kuwa wafu wanaendelea kuishi miongoni wa walio hai, na kwamba kani-uhai yao inaweza kumstawisha ama kumdhoofisha binadamu. Kwa hiyo, kiontolojia mwiko huo pia una shabaha ya kuendeleza mahusiano baina ya wafu na watu hai kutokana na kani uhai wanayohusiana nayo. Mbiti (2011a) anathibitisha suala hili anapoeleza kwamba, katika jamii za Kiafrika wafu huheshimiwa na kuthaminiwa kwa sababu huaminika kwamba wanaendelea kuishi miongoni mwa jamii.

Kadhalika, dondoo nyingine inaonesha mwiko unaokataza kuvaa ngozi baharini/ziwani mwandishi anaposema:

(6) ...Kwa sababu, kama mtu na mama mkwe wake, palipokuwapo na hatari, hapo walikuwa hawana lazima ya kukimbiana mama mkwe na mkwewe. Hata katika mtumbwi alikuwa anaweza kumuvusha ng'ambo ya ziwa, licha ya kuwa wanaume zamani zile walikuwa hawavai mavazi yao ya ngozi ziwani ama baharini. Ilikuwa ni hasa mwiko wa Kimungu cha Baharini chenye jina la Mugasa (uk. 370).

Maudhui yanayoibuliwa na mwiko huu ni suala la kuheshimu mamlaka yaliyopo ili kuimarisha mahusiano. Hii ndio sababu wanaume walipokuwa wanapiga makasia katika mitumbwi hawakuruhusiwa kuvaa mavazi ziwani au baharini. Uvunjifu wa mwiko huo ilikuwa ni kudharau mamlaka iliyopo yaani miungu ya baharini, ambayo ingeweza kuvuruga mahusiano na hivyo kutoa adhabu kwa jamii. Katika jamii za Kiafrika inaaminika kuwa sehemu za majini kama baharini, ziwani na mtoni huwa kuna miungu fulani. Ndio maana sehemu hizo huheshimiwa na wakati mwingine hutambikiwa kwa ajili ya kuomba na kueleza shida mbalimbali zinazowakabili wanajamii (Mbiti, 2011a). Ontolojia ya Kiafrika inadhahirisha kuwa kuna nguvu ambazo zipo kidarajia zenye mfungamo na mshikamano ambao hauwezi kutenganishwa na maisha ya Waafrika kwa kuwa ni sehemu ya maisha yao.

Vilevile, mwiko mwingine unahusiana na ndugu kutokuoana ili kulinda mahusiano. Mwiko huu unaelezwa na mwandishi kupitia kisa cha Myombekere aliyetaka kumposa mwanamke aliyekutana naye njiani bila kujua. Baada ya kufahamiana wanatambua kuwa ni wa ukoo mmoja, hivyo hawawezi kuoana. Mwandishi anasimulia kisa hiki anaposema:

(7) ...Bibi yule naye alipigwa na bumbuwazi, akanena: 'haya mambo yanakuwa maovu sana. Pahali pa kushikwa na *olugulwe* (ugonjwa wa utani) afadhali ingekuwa ugonjwa wa *olwihwa* (ugonjwa uletwao na kuo mke wa mjomba au mjomba akimuo mke wa mpwa wake). Ugonjwa wa *olwihwa* unaweza kupata dawa ya mitishamba; ukinawa, ugonjwa huo unakwisha, na mnaweza kuoana tu; lakini ule wa *olugurwe*, hapana hasha! Ujitupe motoni nawe unajua kwamba utaungua! Hiyo haifai kabisa, he!" Walipokwisha kusema hayo, na kuona kipingamizi cha kuoana, yaani mwiko mkubwa sana kwa

Abakerebe, walipeana kwa heri, mwingine akaenda kwao, na mwingine kwake (uk. 22).

Makatazo ya mwiko huu yanadhihirisha wazi kuwa, iwapo mwiko utavunjwa madhara yanaweza kujitokeza, kwa mfano, ugonjwa. Hali hii ni kwa sababu, ndugu wanapooana na kuunganishwa na masuala ya kujamiiana hufanya muunganiko wa ndani wa kiontolojia. Licha ya mahusiano ya kiontolojia kuhusu nguvu ya kani, mwiko huu unalenga kuepusha ukoo kurithishana magonjwa yanayoweza kusababishwa na masuala ya kibailojia kama kifafa na haemophilia. Si hivyo tu, bali mwiko huu unalenga pia kuzuia ndugu kujamiiana kiholela pasipo kufuata utaratibu. Kadhalika, katazo hili linajielekeza katika kujenga adabu miongoni mwa wanajamii. Kwa hiyo, ili kukwepa hali hiyo, miiko huwekwa ili kuilinda jamii.

5.2.3 Umuhimu wa Kutunza na Kulinda Afya

Miiko katika jamii za Kiafrika inawekwa kwa ajili ya kulinda na kujenga afya za jamii. Kwa hiyo, kuna baadhi ya makatazo ambayo huzuia ulaji wa aina fulani za vyakula. Kwa mfano, mwanamke mjamzito alikuwa anakatazwa kula baadhi ya vyakula ili kulinda afya yake na mtoto atakayezaliwa. Kwa hiyo, lengo lilikuwa ni kulinda afya ya mama na mtoto hata wakati mtoto anapokuwa amezaliwa. Kwa mfano, mwandishi katika riwaya teule anatoa maelezo kuhusu mwiko wa kulinda afya anapoeleza:

(8) ...Hata alipopata usingizi Ntulanalwo alikuwa hafungi macho yake kama watu wengine wafumbavyo macho yao. Na watu wengine waliofika mjini mle walikuwa wakimwambia mama yake, “mtoto wako huyu analala kama samaki ya *nsato*” ndio kulala unaacha macho wazi, bila ya kuyafumba...Bugonoka akajibu, labda pengine yumkini mimi nilikuwa ninakula vichwa vya *nsato* bila kujali wakati nilipokuwa na mimba, bila ya kujali wala kuchagua basi ndiyo imempa mtoto kulala hivyo (uk. 352).

Suala la kulinda afya linajitokeza katika mwiko huo. Ijapokuwa muundo wa dondoo hilo hautaji mwiko moja kwa moja kuhusu suala la kukatazwa kula vichwa vya samaki aina ya *nsato*, lakini suala linaloibuliwa hapo ni suala la kulinda afya. Hivyo, dhima yake ni kuibua suala la kutunza na kulinda afya ya mama na mtoto.

Kadhalika, dondoo nyingine inaonesha mwiko unaokataza kula nyama mbichi kabla mnyama hajatumbuliwa. Mwiko huu ulikumbushwa wakati wachunaji wa mbuzi walipotaka kula sehemu ya nyama iitwayo *obusisi* kabla mbuzi hajatumbuliwa. Mwandishi anaeleza:

(9) ...Mzee mmoja akasema, kuna mwiko wa kukataza kula *obusisi* kabla ya kwisha kutoa matumbo na viungo vya nje kama vile miguu na mikono. Hivyo, ninyi nyote mlilo hapa nawaonyeni, kama kati yenu

kuna mtu asiyejua mwiko huo, apeleleze polepole kwa wajuzi walio nchini humu atafahamishwa wazi kilichowapa wasiwasi sana na kuufanya uwe mwiko popote kisiwani humu; basi hapo ataelewa mwenyewe bila shaka (uk. 37).

Suala la kulinda afya ya jamii linajitokeza katika data hiyo. Wakerewe ni wafugaji wa wanyama kama mbuzi na ng'ombe. Kwa hiyo, katika jamii zao, walipendelea kula sehemu ya nyama mbichi iitwayo *obusisi* baada ya kumchinja mnyama. Katika hali ya kawaida, kula nyama mbichi kabla haijapikwa kungeweza kuwasababishia matatizo ya kiafya kama magonjwa. Mathalani, mnyama anapochinjwa anaweza kuwa na vimelea vinavyosababisha magonjwa; hivyo, mtu anapokula nyama mbichi anaweza kupata vimelea hivyo na kuhatarisha afya yake. Kwa hiyo, katazo hili linajielekeza katika kuiepusha jamii na changamoto mbalimbali zinazoweza kusababishwa na ulaji holela. Licha ya maudhui hayo, kiontolojia Waafrika wanaamini kuwa viumbe wana kani, yaani nguvu ya kuweza kustawisha ama kudhoofisha maisha ya binadamu. Afya ni suala la msingi lililozingatwa, kwani ni msingi wa kuwapa kwa Waafrika. Kwa hiyo, kula na kutumia vitu vilivyokuwa vimekatanzwa kungeweza kusababisha madhara kwa mtumiaji. Osei (2006) anathibitisha fikra hizi kuwa lengo la miiko ya aina hii lilikuwa ni kuikinga jamii na madhara yaliyotokana na ulaji holela.

5.2.4 Imani za Jamii

Waafrika huamini kuwa kuna imani mbalimbali ambazo ili mtu aendelee kuwapa anapaswa kuzingatia na kuzifuata. Katika miiko iliyobainika, suala la imani limejitokeza kama dira inayoongoza jamii katika matukio mbalimbali ya kimaisha. Aidha, imani hizo zinaimarisha mahusiano ya binadamu na ulimwengu unaomzunguka. Kwa mfano, mwandishi anaelezea imani mbalimbali za kijamii ambazo zina msingi wa kuelezea Waafrika wanachokiamini. Anathibitisha hilo anaposema:

(10)...Walipotaka kuwapa maiti wale wazishi waliomo kaburini, walianza kuwakataza watu waache kulia, kwa sababu sasa wanafika wakati wa kukaa kimya tu, kwa ajili ya kuzika maiti maana ni mwiko. Wale waliokuwa wanalia wakanyamaza kimya, pale kila mtu akawaza ya moyoni juu ya maiti (uk. 548).

Utamaduni wa Waafrika unasisitiza umuhimu wa kulinda imani za jamii kutokana na mahusiano yaliyopo baina ya viumbe mbalimbali. Waafrika wanaamini kwamba binadamu ana mahusiano na vitu hivyo. Kwa mfano, katika dondoo hilo hapo juu, mwiko unakataza waliopo kaburini kupokea mwili huku wakimlilia mfu wakati wa maziko na ndugu wa marehemu kulia wakati maiti inawekwa kaburini. Mwiko huu unaelezea mahusiano ya kiontolojia yaliyopo kati ya wafiwa na marehemu kuwa anaweza kuwatokea ndugu zake kama mzimu kwa kukiuka mwiko huo, au kufanya asipokelewe katika ulimwengu mwingine ambao

unaaminika kuwa wafu wanaishi. Hii ni kutokana na Ontolojia ya Kiafrika kuhusu kuwapo kwa ulimwengu wenye nyuga tatu: ardhini/duniani-wanamoishi watu, mazimwi, na viumbe wengine, kuzimu wanakoishi mizimu (wahenga) na juu/mbinguni-wanakoishi Mungu na miungu wengine. Kwa hiyo, mtu anapokufa huenda kuungana na wahenga katika ulimwengu mwingine. Kitendo cha kulia wakati wa maziko husababishia ukoo wake uovu kwa kukiuka taratibu. Licha ya mitazamo hiyo ya kiontolojia, kimsingi mwiko huu unakusudia kuzuia ndugu wa karibu wasipatwe na madhara ya kiakili au mshituko unaosababishwa na tukio la mfu kutengana na ndugu zake aliokuwa amezoeana nao.

5.2.5 Kuthamini Kazi

Katika kuonesha thamani ya kazi, kuna miiko ambayo imewekwa na kwamba, katika utekelezaji huo kuna kazi ambazo zinapofanywa haipaswi kuachwa ni lazima zikamilike kwa muda muafaka. Suala hilo linaelezwa na mwandishi katika riwaya teule wakati wanajamii walipokuwa wanafanya tambiko la kumtoa mtoto nje. Mwandishi anaelezea mwiko huo kuwa:

(11) ...Lakini ngozi ya kubebea mtoto aliyezaliwa, katika siku ichinjwapo ndipo ikaukiapo, na tena ndio siku yenyewe itengenezwapo ikaisha, na kubebea mtoto sawia, hailali, hapana. Basi kwa kutaka kuikausha upesi ndiyo sababu huikwaruza kwa mawe makali kama ya changarawe kwa kila kipindi upesiupesi sana waitengeneze, isilale bila kwisha, kwa sababu ni mwiko mkubwa kabisa (uk. 339).

Mwiko huu una dhima ya kuonesha umuhimu wa kazi fulani kukamilika siku hiyo hiyo ili kuondoa uvivu miongoni mwa wanajamii. Kinyume chake, ilalapo kwa ajili ya kukamilisha siku nyingine ni dalili ya uvivu. Aidha, kanuni hii huwafanya wanajamii wote kuzingatia utaratibu maalumu wa kufanya kazi. Msingi huo huwawezesha kuthamini kazi kwa kutambua na kuenzi uzalishaji kama msingi wa uhai, maisha, kaya na jamii. Sambamba na hilo, huwafanya wanajamii kutokufanya kazi moja kila siku wakati kuna shughuli nyingine ambazo zingepaswa kufanywa kwa wakati mwingine kwa ajili ya kujiletea maendeleo. Kwa mantiki hiyo, mwiko huu unakemea suala la uvivu miongoni mwa wanajamii.

5.2.6 Ukarimu na Tabia Njema

Miiko inayoibua maudhui ya ukarimu na tabia njema inadhihirishwa na mwandishi anapoelezea kuhusu mwiko unaomkataza mgeni kula kitoweo alichokuja nacho. Mwandishi anaeleza:

(12) ...Kama mtu akienda kwa jamaa yake au pengine rafiki yake na kitoweo kama samaki ama nyama, ama kitu kingine cha kula, vitu kama hivyo vilikuwa mithali ya mwiko; kilikuwa ni kizuio kikubwa cha kufedhehesha watu katika Bukerebe kula kitoweo ulichokuja

nacho kuwazawadia jamaa zako au rafiki zako. Walikuwa wakipenda zaidi mgeni aliyeleta zawadi hiyo, kama hakukuta kitoweo au mboga nyingine, afadhali alale njaa, kuliko kumpikia zawadi aliyeleta mwenyewe (uk. 223-224).

Maudhui yanayoibuliwa kupitia mwiko huo ni ukarimu na tabia njema. Kwa Waafrika kwa ujumla, suala la kumkarimu mtu kwa chakula ni jambo nyeti. Inaaminika kuwa chakula ni zawadi kutoka kwa Mungu ambayo kila mtu anapaswa kushiriki. Kwa hiyo, katika kushiriki zawadi hiyo, mtu anapotembelewa na mgeni nyumbani mwake hulazimika kutafuta chakula ili amhudumie mgeni huyo. Mwiko huu hautoi nafasi kwa mtu mchoyo. Hivyo, unalenga kuwajengea tabia ya ukarimu na kuwaepusha na tabia ya uchoyo. Hii inaonesha kuwa tabia njema hujengwa kwa kuthaminiana baina ya watu na kila mmoja kutambua thamani ya mwingine. Kwa kutambua thamani ya mwingine, watu huweza kushirikiana na kupendana. Katika Ontolojia ya Kiafrika, umoja na mshikamano ni muhimu miongoni mwa binadamu na kwamba binadamu havezi kuishi peke yake bali hushirikiana na kuhusiana na wengine katika kukamilisha mzunguko wa maisha ya kuwapo kwake.

5.2.7 Umuhimu wa Kutunza Mazingira/Rasilimali

Maudhui haya yameibuliwa kupitia miiko inayokataza kuua, kugusa na kutumia baadhi ya vitu. Maudhui haya yanalenga kutunza mazingira ya jamii na kuondoa uharibifu ambao unaweza kusababishwa na matumizi mabaya ya rasilimali za asili. Kwa mfano, mwandishi wa riwaya teule anaelezea miiko mbalimbali inayohusu utunzaji wa mazingira/rasilimali anaposema:

(13) ...Nilipotupa macho yangu, nikaona kama kitu kinapita, nilipoangalia kwa makini sana nikatambua kwamba ni chatu, anataka kunimeza!... Wakina Myombekere wakasema, mto huu umejaa majani na miti mingi mno, hapa hapawezi kukosa hatari. Wanaume hao walipoona hawawezi kufanya lolote, kwa kuwa kumuua chatu ni mwiko mkubwa, wakatoka na kurudi penye mitungi yao ya pombe (uk. 87).

Mwiko huu unazuia uaji wa baadhi ya viumbe kiholela. Kitendo cha kuua baadhi ya viumbe kungesababisha kupotea kwa baadhi ya viumbe katika mazingira. Hivyo, dhima ya mwiko ni kuwasilisha suala la utunzaji wa rasilimali zilizopo katika mazingira yanayowazunguka binadamu. Dondoo hilo linadhihirisha jinsi maliasili za jamii zinavyolindwa kutokana na mwiko unaokataza kuua baadhi ya viumbe kama chatu.

Miiko hii inamwelekeza binadamu kama kiumbe na zao mojawapo tu la maumbile; na kwamba hana haki kuwazidi viumbe wengine. Aidha, inalenga kuweka sawa uwiano wa viumbe mbalimbali, kwa sababu, kila kiumbe kinategemea uwapo wa kingine. Maudhui haya yanashaajiishwa na utafiti wa

Andriamavololona na Jones (2011) wanaoeleza kuwa miiko katika tamaduni za kijamii, ina kazi kubwa ya kutunza rasilimali, kulinda viumbe na mazingira. Ijapokuwa kuna umuhimu huo, katika mitazamo ya Kiafrika miiko hii imejengwa katika mahusiano ya kiontolojia na maumbile. Kwa Waafrika, inamaanisha kuwa binadamu hawezi kuishi peke yake bali hushirikiana na kuhusiana na viumbe wengine katika kukamilisha mzunguko wa maisha. Kwa hiyo, lengo kuu ni kuwaelimisha na kuwaonya watu wasiharibu wala kufuja mazingira na rasilimali, bali waishi kwa kuzingatia uwiano mzuri kati yao na maumbile kwa manufaa ya viumbe wote na vizazi vijavyo.

5.2.8 Umuhimu wa Kutunza Amani na Utulivu

Maudhui mengine yanaibuliwa vilevile, kupitia mwiko unaoonesha baadhi ya makatazo ambayo yanakusudia kutimiza jukumu la kulinda amani na utulivu miongoni mwa wanajamii. Kwa hiyo, ili kusudi hili liweze kutimizwa, mwanajamii anapaswa kufuata kaida fulani ili kutokuharibu amani na utulivu uliojengwa na wanajamii. Katika riwaya teule mwandishi anaelezea mwiko uliokuwa unakataza wanajamii kunywa pombe kabla ya mgawaji kutoa ulozi.

(14) ...Baada ya kuufungua mtungi ule wa pombe, Nakutuga alichota kwanza kikata cha pombe, kwa kufuata mila na kanuni za Kikerebe, ili kutoa ulozi katika pombe (maana katika pombe mara nyingi ndimo watu waovu walimokuwa wakisukumishia wenzao na kuwaua bure; tena tangu hapo mpaka leo, ukitaka kumpa Mkerebe, unalazimishwa uionje wewe kwanza, ndipo yeye anywe (uk. 94).

Mwiko huu umewekwa na jamii ili kila mtu atambue thamani ya mwingine. Katika jamii ya Waakan waishio Ghana, Osei (2006) anaeleza kuwa mwiko unaokataza kuua mtu na kujiua ni mwiko unaozingatiwa sana, kwa sababu, kitendo cha kuua na kujiua huwakasirisha miungu na Mungu mkuu kwa kuwa inaaminika kila binadamu ni mtoto wa Mungu chini ya uangalizi wa miungu. Kadhalika, Thody (1997) anaeleza fikra kama hizi kwamba, miiko kama hii kama zilivyo sheria, ipo na imewekwa kwa ajili ya kulinda ubinadamu. Kwa hiyo, kitendo cha kutoa ulozi katika pombe katika mwiko tulioutaja hapo juu kwa Waafrika unalenga kujenga upendo kwa wanajamii, wasirogane. Hii ni kwa sababu, mtu hawezi kujiloga mwenyewe. Kusudi la kufanya hivyo linatokana na kushamiri kwa imani za kishirikina miongoni mwa wanajamii ambao wanaamini kuwa wenzao huweza kuusukumiza uchawi katika vinywaji na vyakula.

5.2.9 Utawala

Maudhui yanayoibua suala la utawala yamewasilishwa kupitia miiko inayoweka mipaka kati ya viongozi na watawaliwa. Kwa hiyo, miiko hiyo inakusudia kuonesha nafasi ya kila mmoja katika jamii. Miiko imewekwa kwa madaraja ambayo mtu hapaswi kuikiuka. Madaraja hayo yanawapa nafasi viongozi wa juu kabisa kuweza kuamuru na kutoa maamuzi katika jamii zao. Kadhalika, miiko hii

imelenga kuweka mifumo rasmi ya kupashana habari. Fauka ya hayo, Kisanji (2013) anaeleza kuwa miiko ya namna hii inalenga kuondoa uchochezi, uongo na uchonganishi, kwani habari yoyote ambayo haijatolewa na watawala huhesabiwa kuwa ni haramu. Maudhui haya yanathibitishwa na mwandishi anapoelezea kuhusu mwanamume aliyetoa siri za kifalme anaposema:

(15)...Lakini rafiki yangu huyu ni mtu wa ajabu; ijapo umechaguliwa kufanya kazi ya Abakama Bukindo, ndipo ujigambe kusema hivyo maneno kwa watu bila kuulizwa! eeh watu kama hawa ndiyo pengine watakaosema uongo, kesho na keshokutwa waulizwe hivi, wewe maneno ya namna hii umeyatoa wapi? Yakikosa upande yalipotokea, kwa sababu ni ya utawala (*Abakama*) Bukindo, mtu aliyefumbua siri aweza kupata hatia ya maneno kama hayo aliyotueleza na kushikwa na watumishi wa Omukama, akapelekwa kuuawa bila shaka kwa sababu amevunja sheria ya mila ya Bukerebe (uk. 176).

Mwiko huu unaonesha mipaka kati ya watawala na watawaliwa. Hivyo, unakusudia kujenga adabu na heshima ili kutambua mipaka ya kila mtu katika jamii. Adhabu inayoambatana na uvunjaji wa mwiko huo ni kifo. Ili kuongoza na kusimamia jamii, miiko inakuwa kama dira ya kusimamia matakwa ya jamii ili kufikia malengo yaliyokusudiwa. Essel (2018) anaeleza kuwa miiko inawawezesha watawala na viongozi wengine wanaohusika na utawala, kusimamia taratibu na kutokuvunja kanuni na pia kuhakikisha kuwa hata wanaoongozwa wanazingatia taratibu na kanuni hizo kwa maslahi ya jamii yote. Hii inadhihirisha kuwa, lazima kila kundi litambue na liheshimu nafasi ya kundi lingine.

6.0 Hitimisho

Miiko iliyojadiliwa katika riwaya teule ya *Bw. Myombekere na Bi. Bugonoka Ntulanalwo na Bulihwali* inadhihirisha kuwa ni kipengele cha kiutamaduni chenye dhima kubwa katika kuibua maudhui katika jamii za Kiafrika, na inaakisi maisha halisi ya kila siku. Kupitia uchambuzi wa miiko katika riwaya teule, tunaona kuwa miiko huibua maudhui mbalimbali. Miongoni mwa maudhui hayo ni pamoja na maadili, afya, imani za kijamii, thamani ya kazi na umuhimu wa kutunza mazingira. Maudhui yaliyoibuliwa yanaelezea bayana kuwa, miiko ni kipimo cha ufahamu wa maisha na ina uzito katika kuelezea maisha halisi ya watu katika nyanja mbalimbali kama vile za utawala, utamaduni, sayansi, uchumi na jamii. Kwa mantiki hiyo, miiko haipaswi kupuuzwa na jamii kwani bado ina mchango mkubwa katika kulinda na kuimarisha jamii kuweza kufikia maendeleo thabiti.

Marejeleo

- Andriamarovololona, M.M. na Jones. J.P.G. (2011). "The Role of Taboos and Traditional Beliefs in Aquatic Conservation in Madagascar". *Conservation Biology*. 22: 207-218.
- Brempong, O. (2006). *Chieftaincy and Traditional Taboos*. Legon: Sub-Saharan Publishers.
- Chuachua, R. (2016) Falsafa ya Riwaya za Shaaban Robert na Euphrase Kezilahabi katika Muktaadha wa Epistemolojia ya Kibantu. Tasnifu ya Uzamivu (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Dodoma.
- Essel, E.A. (2018). "The Role of Taboos in African Governance System". *Polgari Szemle: Gazdasagi Es Tarsadalmi Folyoirat*. 14 (4-6): 372-386.
- Fielding, J.W. (1966). *Strange Superstitions and Magical Practices*. New York: The Blacksto Company.
- Fisher, R. (1997). *West African Religious Traditions*. New York: Orbis Books.
- Frazer, J.G. (1940). *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*. New York: The Macmillan Company.
- Kisanji, J.A.N. (2013). Kufuwawa kwa Miiko na Kupotoka kwa Maadili. Uchunguzi Kifani wa Jamii ya Wabungu. Tasnifu ya Umahiri (Haijachapishwa). Chuo Kikuu Huria cha Tanzania.
- Kitereza, A. (1980). *Bw. Myombekere na Bi. Bugonoka Ntulanalwo na Bulihwali*. Dar es Salaam: Tanzania Publishing House.
- Komu, S.C.S. (2019). "The Concept of Phenomenology of African Mind, The Law of Vital Force". *International Journal of Academic Research in Business, Arts and Science*. 1(3): 54-68.
- Madumulla, J.S. (1988). "Bwana Myombekere na Bibi Bugonoka". *Kiswahili*. 55(1)&2:182-195.
- Magesa, L. (1997). *African Religion: The Moral Traditions of Abundant Life*. New York: Orbis Books Publishers.
- Mbiti, J. (1969). *African Religious and Philosophy*. Johannesburg: Heinemann Publisher.
- Mbiti, J. (2011a). *Introduction to African Religion*. Nairobi: East African Educational Publishers Ltd.
- McDonald, D. (1977). Food Taboos: A Primitive Environmental Protection Agency. *Anthropos: International Review of Ethnology and Linguistics*. 72: 734-748.
- Mnenuka, A. (2020). "Mizimu katika Ngano za Kiafrika: Uchambuzi wa Ngano Teule". *Mulika*. 39: 1-19.
- Mulokozi, M.M. (2017). *Utangulizi wa Fasihi ya Kiswahili: Kozi za Fasihi Vyuoni na Vyuvo Vikuu*. Dar es Salaam: KAUTTU.
- Osei, J. (2006). "The Value of African Taboos for Biodiversity and Sustainable Development". *Journal of Sustainable Development in Africa*. 8 (3): 42-61.

- Ponera, A.S. (2020). "Mantiki katika Miiko ya Mfumo-mlo ya Jamii ya Wandendeule". CHALUFAKITA. 2 (1):145-175.
- Samweli, M., Seleman, J.A. na Kabiero, A.J. (2013). *Ushairi wa Kiswahili: Nadharia, Maendeleo, Mwongozo kwa Walimu wa Kiswahili na Diwani ya Mea*. Dar es Salaam: MEVELI Publishers.
- Sengo, T.S.Y. (1992). "Utamaduni wa Kiswahili: Wilaya ya Kusini-Unguja". *Nordic Journal of African Studies*. 1 (2): 53-79.
- Senkoro, F.E.M.K (1982). *Fasihi*. Dar es Salaam: Press and Publicity Centre.
- Smith, E.W. (1961). *African Ideas of God*. London: Edinburgh House Press.
- Sogoti, P. (2021). Ujitokezaji wa Miiko katika Riwaya ya *Bw. Myombekere na Bi. Bugonoka Ntulanalwo na Bulihwali*. Tasnifu ya Umahiri (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Tempels, P. (1959). *Bantu Philosophy*. Paris: Presence Africaine.
- Thody, P. (1997). *Don't Do It! A Dictionary of the Forbidden*. New York: St. Martin's Press.
- Wamitila, K.W. (2008). *Misingi ya Uchanganuzi wa Fasihi*. Nairobi: Vide~Muwa Publishers Ltd.
- Wilson, M. (1971). *Religion and the Transformation of Society*. New York: Cambridge University Press.